

De paramarkt: New Age en volksgeloof

Frans Jespers *

Summary

In the Netherlands, the paranormal circuit is rather visible in the 'paranormal fairs' for the last twenty years. Sociologists consider such fairs as commercialized New Age practices, but I doubt if they are identical. In my article, I summarize eight characteristics of New Age, and then I present a description of some paranormal fairs and the complete circuit around it. From that, I can deduce some remarkable differences between these fairs and New Age. At the fairs, people have a directly thaumaturgical expectation, especially when clairvoyants invoke assistant spirits. Visitors combine a more or less dualistic world view with practices from various religions (e.g. reincarnation, amulets). The majority of the visitors belongs to the (lower) working class. In conclusion, the paranormal fairs represent a special form of 'the spiritual revolution' (Heelas & Woodhead), namely New Age in its most popular and traditional version, hardly secularized, but quite re-enchanting or re-sacralizing. In sum, the paranormal 'market' may show a take-over of a part of New Age by folk religion.

Inleiding

Rond 1980 waren er in Nederland nog maar weinig paranormale beurzen en het circuit er omheen was nog nauwelijks ontwikkeld; daarna kenden ze een geleidelijke groei. Ik voer voor de beurzen en de bijbehorende activiteiten een samenvattende term in: *de paramarkt*; hierbij verwijst het voorvoegsel 'para' naar het paranormale. Op het eerste gezicht lijkt deze paramarkt een tak te zijn van de actuele New Age, die gewoonlijk wordt gekenmerkt als een gecommmercialiseerde vorm van esoterische religie. In dit artikel wil ik na gaan in hoeverre een dergelijke karakterisering van de paramarkt juist is.

In Nederland is er nog nauwelijks wetenschappelijke aandacht besteed aan de paramarkt. Vanuit de godsdienstwetenschap en -sociologie lijkt de paramarkt eenvoudig gesitueerd te kunnen worden binnen de New Age of 'alternatieve spiritualiteit'. Dat doet bijvoorbeeld de socioloog Stef Aupers, die er bij uitstek een bevestiging in ziet van het commerciële karakter van de actuele New Age (Aupers 2005, 190-191). De antropologe Margot Brands

* Frans Jespers is als universitair hoofddocent verbonden aan de Faculteit der Religiewetenschappen, afdeling Godsdienstwetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen.

verrichtte enkele jaren geleden veldonderzoek bij paranormale beurzen. Zij stelde vast dat deze activiteiten niet zozeer duiden op commercialisering van New Age, maar op professionalisering ervan (2000). Zij liet echter het aspect van religie volledig buiten beschouwing. Verder hebben enkele godsdienstpsychologen zich uiterst kritisch over healingpraktijken in dit circuit uitgelaten, waarmee zij niet alleen de professionalisering ontkennen, maar ook het religieuze karakter ervan (Vervaeet 1997; Janssen 1999). Aldus stellen deze vier auteurs voor dit gebied drie kenmerken van de actuele New Age ter discussie: is de paramarkt wel een vorm van religie, is ze gecommmercialiseerd, en is ze geprofessionaliseerd? Hier voeg ik nog een vraag aan toe, namelijk of de paramarkt sinds de eerste paranormale beurzen misschien in bepaalde opzichten veranderd is. Zulke veranderingen in bijvoorbeeld doelstellingen, werkwijzen of doelgroepen zouden namelijk het verschil in beoordeling van bovengenoemde auteurs kunnen verklaren.

Voor de behandeling van mijn hoofdvraag en de deelvragen zal ik, vanuit een godsdienstwetenschappelijke benadering, als volgt te werk gaan. Ik begin met een korte schets van New Age in Nederland, met een beschrijving van de belangrijkste kenmerken (1). Dan volgt een globale situering van de Nederlandse paramarkt, met daaraan verbonden een uitgewerkte gevalsbeschrijving (2). Met behulp van dit materiaal kan ik een eerste antwoord geven op mijn hoofdvraag of de paramarkt een tak van New Age is (3), dan wel of andere elementen van belang zijn (4). In de conclusie zal ik terugkomen op de hierboven gestelde deelvragen.

1. New Age als populaire, holistische spiritualiteit

Het New Age-circuit in Nederland lijkt anno 2006 min of meer gevestigd. Het begrip 'New Age' is hier een godsdienstwetenschappelijke categorie of verzamelterm. Door de deelnemers aan de New Age-activiteiten wordt die term minder vaak gebruikt; zij hanteren de namen van hun specifieke activiteiten of visies (Aupers & Van Otterloo 2000, 7-8; Sutcliffe 2003, 197). Het bewuste circuit bestaat uit lokale boekhandels, alternatieve winkeltjes en centra (tezamen 150 tot 200), landelijke festivals (speciaal het meerdaagse *Eigentijds Festival* in juni, met ongeveer 500 workshops) en een reeks flinke tijdschriften. De tien favoriete activiteiten of therapieën zijn hier, in volgorde van voorkeur weergegeven, yoga, sjamanisme, sjiatsu, Reich, reiki, tarot, hypnotherapie, Gestalt, psychosynthese en Zen. Het draait allemaal om geest en lichaam, emoties en energie (Aupers & Van Otterloo 2000, 68-95; Becker, De Hart & Mens 1997, 151). De aanbieders of behandelaars en de deelnemers behoren globaal tot de bevolkingsgroep van hoger opgeleiden, vooral met sociaal-culturele beroepen (onderwijs, maatschappelijk werk,

gezondheidszorg), in de leeftijdsgroep boven 45 jaar, voor ruim tweederde vrouwen (Aupers & Van Otterloo 2000, 106-107). Naast deze 'alternatieve spirituele' activiteiten in behandelingen, cursussen en weekends is er een bescheiden circuit dat 'spirituele trainingen' aanbiedt aan het bedrijfsleven, door Aupers in zijn dissertatie nader in kaart gebracht (2004, 57-75).

In een breder, internationaal perspectief valt de Nederlandse New Age niet uit de toon. Analyses van New Age door Engelse en Zweedse sociologen tonen grote overeenkomsten met onze situatie (Heelas & Woodhead 2005; Kemp 2004, 116-121; Frisk 2003). New Age vormt een deelgebied – of randgebied – van de Nieuwe Religieuze Bewegingen, of met een meer omstreden term: de esoterische “client and audience cults” of klantgerichte netwerken van personen en groepen die zich baseren op een positief, holistisch wereldbeeld (Chryssides 1999, 315-331; Partridge 2004, 39-50; Becker, De Hart & Mens 1997). Welke kenmerken van New Age zijn nu in de recente literatuur aan te treffen?

Een aantal van de bovengenoemde sociologen legt op de eerste plaats de nadruk op het begrip *spiritualiteit* als actuele aanduiding, na 1970, van de boodschap van New Age (Aupers & Van Otterloo 2000, 45-52; Heelas & Woodhead 2005, 5-7). Christopher Partridge wijst erop dat spiritualiteit binnen New Age wordt opgevat als de persoonlijke weg naar hoger bewustzijn (Partridge 2004). Steven Sutcliffe vermeldt als eigenschappen van deze New Age-spiritualiteit onder meer haar praktische gerichtheid, haar intuïtieve basis, haar speciale kennis (voor ons een apart kenmerk, zie verderop) en haar universele of verenigende karakter. “Consider various prominent notions ... that ‘doing it’ rather than ‘talking about it’ is what New Age is about; that spirituality is innate and ‘instinctive’ and that our passions, enthusiasms and feelings – our manifold subjectivities – are clues to its genius; that unmediated experiences of gnosis and charisma are within reach of everyone; that ‘spirituality’ can function as a unifying factor (a ‘universal link’) across the world; and that institutions – particularly religion and education – only thwart it” (Sutcliffe 2003, 218). De Amsterdamse historicus James Kennedy zal de toepassing van dit begrip op de Nederlandse New Age niet gewaagd vinden, aangezien volgens hem de complete religiositeit alhier na 1985 vooral de vorm van individuele spiritualiteit heeft gekregen, waarmee dan bedoeld wordt: het bevorderen van de psychische gezondheid door aandacht voor de eigen goddelijke kern (2005, 37-39).

Heelas en Woodhead vatten de deelnemers en activiteiten van deze “subjective-life spirituality” samen als een ‘holistisch milieu’, met de zojuist genoemde doelstellingen (speciale aandacht voor de unieke, innerlijke en vooral relationele groei of integratie). Daarbij wijzen zij op twee voor ons nieuwe kenmerken, namelijk enerzijds op een *holistisch wereldbeeld* of kosmologie, die betrekking heeft op een goddelijke kern (het ‘Zelf’) in iedere persoon,

een kern die in verbinding staat met een universele geest, energie of levenskracht (life force) (Heelas & Woodhead 2005, 5-6, 25-27). Bij dit wereldbeeld past een eveneens holistisch mensbeeld, met een sterke nadruk op de eenheid van lichaam en geest, en het geloof in reïncarnatie. Anderzijds karakteriseren Heelas en Woodhead de organisatievorm als die van een *milieu* – voor ons een derde aspect van New Age – met onafhankelijke kleine groepen en relatief kortlopende activiteiten; het gaat om een nauwelijks geïnstitutionaliseerde ‘beweging’, zonder centrum of vaste koers. Zij onderzochten onlangs voor Engeland de hypothese van de ‘spirituele revolutie’, die inhoudt “that traditional forms of religion, particularly Christianity, are giving way to holistic spirituality, sometimes still called ‘New Age’” (Heelas & Woodhead 2005, VIII).

Aan de drie voorgaande kenmerken voegt de godsdiensthistoricus Wouter Hanegraaff er in zijn overzichtsstudie *New Age Religion and Western Culture* vijf toe: “All manifestations of this movement are characterized by a popular western culture criticism expressed in terms of a secularized esotericism” (1996, 522). De vijf kenmerken zijn dan: cultuurkritiek, behorend bij het Westen, in populaire vorm, uitgedrukt in esoterie, en wel op gesecculariseerde wijze.

Het *cultuurkritische* (voor ons vierde) element heeft vooral betrekking op de vroege New Age tussen 1960 en 1980. Toen bereidde een uitgesproken ‘alternatieve’ groepering van de bevolking de komst voor van een vrije, holistische cultuur, die de gevestigde cultuur, gedomineerd door de christelijke religie en de wetenschappelijke rationaliteit, zou opvolgen. De kritiek op deze ‘oude’ cultuur zou echter na 1980 zijn afgenomen. Aupers en Van Otterloo stellen vast dat New Age zich steeds meer aanpast aan de samenleving en er nog maar bescheiden kritiek op uitoefent. “Het lijkt er dus op dat maatschappelijke integratie en de voortgaande secularisering van New Age hand in hand gaan” (Aupers & Van Otterloo 2000, 137).

Hanegraaff noemt deze instelling van New Age *westers*, omdat zij de voortzetting vormt van een traditie die al vijf eeuwen aanwijsbaar is in Europa. Inzicht in het holistische mens- en wereldbeeld van deze traditie berustte aanvankelijk op speciale of geheime kennis, ontleend aan antieke religies, later aangevuld met occulte theorieën. Deze gnostische epistemologie is door ontwikkelingen in de romantiek uitgebreid met een fascinatie voor teksten uit exotische religies en voor speculatieve natuurwetenschap (Hanegraaff 1996, 517-521).

New Age is populair geworden in een dubbele betekenis. Hanegraaff stelt dat New Age sinds ongeveer 1970 overging van de esoterische levensbeschouwing van een cultuurkritische onderstroom naar die van een brede bevolkingsgroep, waardoor er van een beweging gesproken kan worden (Hanegraaff 1996, 521-522). Sociologen, zoals Sharot, Possamai en Sutcliffe,

specificeren dat New Age is opgenomen in de *volkscultuur*. In deze tweede betekenis gaat het om denkbeelden en activiteiten van de gewone bevolking, niet van de sociale, intellectuele of religieuze elite (Sharot 2001, 256-262; Possamai 2005, 41-56; Sutcliffe 2003, 200; Dekker, Roodenburg & Rooijackers 2000). Hierboven vermeldde ik al de bevolkingsgroep die voornamelijk deelneemt aan New Age. Partridge en Aupers stellen bovendien vast dat New Age juist door zijn populaire aard *herbetoverend* werkt (Partridge 2004, 51; Aupers 2004, 141-143).

Esoterie is een werkwijze waarmee men de holistisch opgevatte wereld (één alomvattende, levende natuur) met behulp van speciale middelen en geheime kennis kan beïnvloeden om zelf op een hoger levensniveau te komen (Hanegraaff 1996, 397-400). De esoterische traditie biedt een ideale methodiek voor beoefening van spiritualiteit in een holistisch milieu. In deze spiritualiteit streeft men immers persoonlijke geestelijke groei na op basis van beredeneerbare activiteiten in relatie tot het alomvattende goddelijke, waarbij resultaten direct ervaren kunnen worden (vgl. het citaat hierboven van Sutcliffe 2003, 218).

De *geseculariseerde vorm* bestaat onder meer in een wetenschappelijke presentatie en een psychologisering van de esoterie (Hanegraaff 1996, 62-70 en 482-513). Ook Aupers en Van Otterloo bevestigen dit psychologiserende aspect, maar wijzen speciaal op het commerciële karakter van New Age na 1980 (Aupers & Van Otterloo 2000, 121; Aupers 2005, 188-189). Brands voegde hieraan nog de professionalisering toe, waarbij behandelaars door gebruik van specialistisch klinkende methoden, technische beroepsomschrijvingen en diploma's een seculiere betrouwbaarheid oproepen (Brands, 2000). Dit zijn allemaal elementen van secularisatie. De socioloog Steve Bruce concludeert uit dit alles dan ook, dat New Age een soort laatste stuip trekking vormt van de vervagende westerse religiositeit, namelijk een eclectische, vrijblijvende, optimistische versie zonder overdracht, dus ten dode gedoemd (2002, 75-105).

De Nederlandse New Age vertoont deze acht kenmerken in meerdere of mindere mate. Na de beschrijving van de paranormale beurzen kunnen we nagaan, in hoeverre deze kenmerken terug te vinden zijn op de paramarkt, dan wel of er sprake is van verschillen en van uiteenlopende ontwikkelingen.

2. De paramarkt en de beurzen in Venray

Om een goede indruk te krijgen van de paramarkt, zal ik een nadere beschrijving geven van twee paranormale beurzen in Venray in 2005. Daaraan vooraf gaat een schets van de gehele huidige paramarkt in Nederland, op

basis van literatuur en eigen onderzoek (bezoek aan een tiental beurzen en een serie interviews) in de afgelopen jaren.

De beurzen in Venray lijken me exemplarisch voor de Nederlandse paramarkt. Een ruwe schatting leert dat er in 2005 in Limburg ongeveer 40 beurzen waren met gemiddeld 400 bezoekers. Landelijk zal het aantal bij benadering het tienvoudige zijn, waarbij een reeks tweedaagse manifestaties vele duizenden bezoekers trekt, met de *ParaVisie Manifestatie* in de Rotterdamse Ahoy' als hoogtepunt. Er worden verschillende typen beurzen aangeboden, met diverse accenten zoals demonstraties van helderzienden, healings en massages, Nieuwetijsd-producten zoals sieraden, meditatie- en dansdemonstraties, of alternatieve opleidingen (Brands 2000, 23-26). De doelgroep van de paramarkt is naar mijn idee de lagere bevolgingsklasse (ongeschoolden, lager gekwalificeerde arbeiders), en daarvan vooral de vrouwen.

Zoals gezegd dienen de beurzen als kennismaking en contactplaats voor langduriger behandelingen door mediums of therapeuten. De kern van de paramarkt als min of meer religieus circuit van mediums en therapeuten ligt dus niet bij de beurzen, maar in de individuele behandelingen. In dit opzicht is mijn begrip 'markt' misschien minder adequaat. Maar als karakterisering van de behandelingen in de vorm van een 'client cult' in de godsdienstsociologische zin is de term wel weer correct, zoals ik verderop zal toelichten.

De paramarkt wordt ondersteund door advertenties, posters, reclameborden, publicaties, websites, en televisieprogramma's. Deze worden aangestuurd door vrij gevestigde helderzienden, door holistische cursusleiders en door dito winkeliers die tezamen het circuit dragen. Er is geen landelijke overkoepelende organisatie, maar er bestaan sinds 1985 wel samenwerkingsverbanden zoals de bureaus *ParaVisie*, *Paraview*, en *Paramarkt*, ieder met een uitgebreide website en een tijdschrift. Veel aanbieders zijn in een beroepsvereniging georganiseerd, waarvan er in het alternatieve gebied ongeveer 150 zijn, met in totaal ongeveer elfduizend praktiserende leden (Brands 2000, 53-56). De meesten van hen hebben een (meerjarige) alternatieve deeltijd-opleiding gevolgd, waarvan er ruim 250 bestaan (Brands 2000, 35, 50). Televisie en radio versterken de paramarkt indirect met programma's die blijkbaar bij een groot publiek aanslaan: niet alleen de commerciële omroepen hebben vrijwel dagelijks televisieprogramma's, bijvoorbeeld Astro TV, of met mediums zoals Char of Sarina, maar ook de publieke omroepen besteden uitgebreid aandacht aan wonderen, bijgeloof en spiritualiteit in allerlei variaties. Er zijn wel boeken van en over mediums, over therapieën en hulpmiddelen, maar het eerder genoemde publiek is nauwelijks een lezerspubliek. Juist reclame en regionale beurzen trekken de klanten.

Om een nauwkeuriger beeld te krijgen van wat zich afspeelt op de paramarkt, beschrijf ik de gang van zaken op een paar beurzen te Venray. In

deze Limburgse provinciestad verricht ik een lokale detailstudie (vanuit de leerstoel Godsdienstwetenschap van de faculteit Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen) naar veranderingen in de religieuze participatie bij traditionele godsdienstige groeperingen en bij alternatieve spiritualiteiten.

Venray is een enigszins geïsoleerde gemeente in Noord-Limburg. De gemeente met een kern, omringd door tien dorpen, had op 1 januari 2005 39.129 inwoners (Venray 2005, 10). De bevolking is vanouds overwegend rooms-katholiek, met een kleine protestantse minderheid. In de afgelopen decennia is de katholieke monocultuur geleidelijk doorbroken door de komst van verschillende protestantse groepen, zoals een Molukse gemeente, een bijbelgemeente, een pinkstergroepering, een vestiging van Jehovah's Getuigen, een oecumenische basisgroep, en tevens door twee moslimgemeenschappen.

Het terrein van de alternatieve spiritualiteiten, of het holistische milieu, is niet gemakkelijk in kaart te brengen. In en om Venray is een twintigtal aanbieders en therapeuten gevestigd, o.a. van iriscope en reiki, Bowen- en reflexzonetherapie. Verder organiseren de eigenaars van de alternatieve winkel 'Die Steenen Haeghe' in het nabije Well verschillende activiteiten. Ook de Volksuniversiteit biedt cursussen aan over o.a. astrologie, sjamanisme, mandalatekenen en verschillende therapieën en bewegingsleren (Volksuniversiteit 2004, 22-24; vgl. www.vu-venray.nl).

In Venray wordt sinds vijftien jaar tweemaal per jaar een *Paranormale Beurs - gezondheidsmanifestatie* gehouden, in het zalencomplex 'De Witte Hoeve', in het centrum van de plaats. In 2005 heeft de werkgroep Para-Spect een beurs georganiseerd op de zondagen 10 april en 6 november. Bij mijn bezoek aan deze beurzen (en een aantal andere) heb ik gesproken met organisatoren, standhouders en bezoekers, en allerlei activiteiten bijgewoond. Zo'n beurs is geopend van elf tot zes uur. Hier komen telkens ongeveer zeshonderd bezoekers.

Bij binnenkomst betaalt men vijf euro, waarvoor de bezoeker bij wijze van toegangskaart een overzichtje krijgt van de stands en de lezingen. Er klinkt rustige muziek uit de geluidsinstallatie, af en toe onderbroken door aankondigingen van een lezing. De muziek zou men kunnen karakteriseren als oosters of mystiek, New Age-achtig, soms met natuurgeluiden. Op enige plekken bepaalt wierookgeur de sfeer.

Een rondgang bevestigt het karakter van een beurs, want er zijn ongeveer zestig stands. Vijftien ervan zijn kramen van winkels uit de (verre) omgeving, met als koopwaar edelstenen, mineralen en kristallen, tarotkaarten, godenbeeldjes, wierook, etherische oliën, krachtgevende sieraden, amuletten, compact discs, boekjes over engelen en andere helpers, bijzondere vogelveren, vitamines, noveenkaarsen. Zeven andere stands hebben betrekking

op therapieën, o.a. reiki, voetreflexologie, iriscopie, reïncarnatie- en regressietherapie, aurafotografie, magnetiseren en bloesemtherapie, en hiervan worden ter plekke demonstraties gegeven. Ook deze aanbieders komen uit Venray en omgeving. Zij hebben vijftig tot honderd euro huur betaald, afhankelijk van de omvang van hun stand.

Het merendeel van de stands – ongeveer veertig – wordt echter bemenst door mediums (vaak “helderziende”, “paragnost”), die consulten geven. Sommige mediums presenteren zich opzichtig, met felgekleurde kleding (ongeveer wat in de jaren rond 1970 ‘alternatief’ was; ook iemand met een soort indianenkostuum). Anderen proberen op te vallen met een speciale techniek: een wichelroede, een glazen bol, handlijnen lezen, automatisch schrift, of maken een felgekleurde tekening bij het consult. Weer anderen trekken de aandacht met wetenschappelijk klinkende termen zoals ‘paragnost’ en ‘astroloog’, of door het gebruik van ‘psychometrie’, ‘numerologie’ of ‘holistic pulsing’. De meeste mediums echter zijn rustige dames van middelbare leeftijd met enkele stapels tarotkaarten of een paar engelenboekjes voor zich op een eenvoudig tafeltje.

Verder is er een restaurantzaal met bar, waar koffie, drankjes en vlaai te koop zijn en waar gerookt mag worden. Tot slot is er een bovenzaal met tachtig stoelen, waarin een kleine serie ‘lezingen’ plaats vindt, vier van ieder drie kwartier. Aan het begin van de middag, als het op z’n drukst is, is het bijna dringen bij een aantal stands en is de bovenzaal telkens vol.

Het programma van de ‘lezingen’ betreft o.a. een ‘bloemenlezing’, waarbij een vlotte helderziende dame met behulp van bloemen contact legt tussen aanwezigen en een overleden familielid of vriend die “aan gene zijde” verblijft. Een andere dame mag haar nieuwe boek *Oorspronkelijk* aanprijzen. Een psychometrist toont zijn paranormale gaven door naar foto’s en voorwerpen te kijken. De spanning bij deze lezingen is voelbaar, sommige aanwezigen reageren zeer emotioneel.

Zoals gezegd bestaat ruim de helft van de stands uit mediums. Zij bieden contacten aan met een hogere sfeer, bijvoorbeeld om iets van een overledene te vernemen, om de toekomst te voorspellen, of om adviezen te geven voor een betere gezondheid. Ze maken veelal gebruik van de hulpmiddelen die ik hierboven noemde. De mediums werken per kort consult (tussen 8 en 15 euro) en geven hier als het ware demonstraties of kennismakingsgesprekken. Er wordt gretig gebruik van gemaakt en bij sommige mediums staat een rij wachtenden. Zo’n consult duurt hier een kwartier of wat langer. De bedoeling is om klanten te werven voor een reeks consulten.

Ook de winkelkramen met hun felgekleurde producten lijken goede zaken te doen. De prijzen zijn relatief laag: enkele euro’s voor genezende stenen of magneetjes, tien tot twintig euro voor beeldjes. Voor de massages en therapieën bestaat minder interesse. Er komen geregeld mensen praten,

maar behandeling (die tegelijk demonstratie is) komt slechts sporadisch voor.

Mijn indruk van de bezoekers is tamelijk eenduidig. Het merendeel is vrouwen, de leeftijdsgroep rond de dertig is het best vertegenwoordigd. Het lijkt alsof de aanwezige mannen zijn meegebracht door de vrouwen; de mannen kijken wel even rond, maar velen zoeken al gauw hun heil aan de bar. Uit de vaak wat schreeuwerige kleding en het soms luidruchtige gedrag van de bezoekers leid ik voorzichtig af dat zij vooral tot de (lagere) arbeidersklasse behoren. Ze zijn vrijwel uitsluitend blank, wat ook voor de aanbieders geldt. Mijn indrukken over de sociale situering worden bevestigd in gesprekken met bezoekers en standhouders, maar ook door het uitbundige roken in het restaurant en een stevig gebruik van het plaatselijke dialect.

Hoewel veel aanwezigen over de hele beurs rondsnuffelen ("Wij komen ook voor de gezelligheid") en zich bij verschillende santenkramen allerlei versterkende middelen laten aanprijzen, lijken veel bezoeksters er vooral op uit om een geschikt medium te ontmoeten. Korte verkennende gesprekken lopen na enig vergelijken uit op een consult. Hierbij leggen de bezoeksters zonder blikken of blozen hun levensgeschiedenis op tafel, terwijl de menigte achter hen langs schuifelt. Gezondheids- en relatieproblemen, pijnlijke vragen over overledenen of over een baan worden met behulp van tarotkaarten behandeld, zonder aandacht te schenken aan meeluisterende voorbijgangers.

Ondanks de verschillende aanpak van de meeste mediums en andere aanbieders is er een globale eenstemmigheid over de aangeboden levensbeschouwing. De ondertitel van de beurs is 'gezondheidsmanifestatie' en 'alternatief'. Het alternatieve staat tegenover de reguliere gezondheidszorg. Op de beurs wordt een hogere werkelijkheid verondersteld waarmee speciaal de mediums contact kunnen krijgen en die direct of indirect ingeschakeld kan worden om lichamelijke of geestelijke problemen op te lossen. Deze werkelijkheid wordt transcendent ("aan gene zijde", "de geestelijke wereld", "de lichtwereld") maar soms ook immanent voorgesteld ("je binnenwereld", "de goddelijke energie in jou"). Het lijkt erop dat traditionele christelijke voorstellingen (God, hemel, engelen) verbonden worden met oosterse ideeën (reïncarnatie, shakti, reiki) en andere exotische ideeën (indiaanse krachtschilden en droomvangers, Afrikaanse maskers). De klant bepaalt de accenten.

3. De paramarkt een tak van New Age?

Wanneer we bovenstaande gegevens en observaties vergelijken met de acht kenmerken van New Age uit de eerste paragraaf, zal snel duidelijk worden of

de paramarkt een tak van New Age is. De vraag naar mogelijke uiteenlopende ontwikkelingen stellen we uit tot de volgende paragraaf.

De kern van New Age is een *spirituele boodschap*, namelijk de heiliging van het goddelijke Zelf en de aandacht voor geestelijke groei. Deze boodschap blijft op de paramarkt slechts in verdunde vorm over. Want hier gaat het primair om krachtige, objectieve bestrijding van directe lichamelijke of geestelijke nood; pas in tweede instantie is er aandacht voor spirituele groei. De boodschap is eerder dat er snelle oplossingen en onmiddellijk welzijn gerealiseerd kunnen worden, namelijk door de dominant aanwezige mediums en behandelaars. De verwachting is dan ook die van een wonder, van een niet-verklaarbare ingreep met objectief meetbaar lichamenlijk of geestelijk resultaat. Bij New Age gaat het daarentegen om het meemaken van intensieve ervaringen ten behoeve van grotere geestelijke harmonie, dus een sterk subjectieve en relationele beleving. Concreet gebruikte vrijwel geen enkele aanbieder op de paranormale beurzen in Venray de term 'spiritueel'.

Dat komt onder andere omdat het *wereldbeeld* toch enigszins verschilt. Tegenover het holistische wereldbeeld van New Age blijft op de paramarkt een tamelijk dualistisch wereldbeeld (het "hier en nu" tegenover "gene zijde") meespelen, ten dele bepaald door een meer klassiek (christelijk) transcendent godsbeeld. Het al of niet persoonlijke karakter van het goddelijke wordt vaak aan de mening van de cliënt overgelaten. Een opmerkelijk holistisch element is weer het wijd verspreide geloof in voorbestemming (vgl. geloof in horoscopen). Ook het mensbeeld is holistisch voor wat betreft het algemeen gangbare geloof in reïncarnatie. Alles bijeen leveren dit mens- en wereldbeeld van de paramarkt, uitgedrukt in de besproken praktijken, een overtuigend religieuze indruk, sterker dan bij New Age (vgl. Geertz 1973, 87-125).

Evenals bij New Age is de *organisatievorm* tamelijk los en vrijblijvend, eerder een milieu of circuit dan een beweging, hoewel er landelijke organisatoren bestaan met grote websites en tijdschriften. De paramarkt kan een 'client cult' genoemd worden. De beurzen brengen de mediums (vrij gevestigde religieuze specialisten met geheime kennis of bijzondere vermogens) dicht bij hun klanten, zodat deze in geval van existentiële nood het visitekaartje of de folder snel bij de hand hebben. Er vindt nauwelijks actieve of systematische geloofsoverdracht plaats van mediums naar klanten. Vergeleken hiermee is het bovengenoemde New Age-circuit echter meer een 'audience cult', waar spirituele leraren cursisten proberen te overtuigen van een boodschap; dit geldt nog steeds voor New Age in zijn laatste vorm die Aupers beschrijft. De organisatie van de paramarkt is dus diffuus; het gaat er eigenlijk om een klantgericht netwerk met veel commerciële eigenschappen. Er is geen hiërarchie van specialisten of een orthodoxe leer; bijvoorbeeld bij een

paranormale beurs bepalen plaatselijke gezagvolle personen de invulling en de inhoudelijke zwaartepunten.

Het vierde kenmerk van New Age betrof de *cultuurkritiek*, de aankondiging van een Nieuwe Tijd en daarmee de afwijzing van de bestaande cultuur. De paramarkt is echter weinig kritisch, hoogstens alternatief. Dit alternatieve karakter heeft op twee velden betrekking. Op de eerste plaats betreft het de alternatieve geneeskunde, die krachtig wordt aangeprezen tegenover de reguliere gezondheidszorg. Op de tweede plaats biedt de paramarkt een alternatief voor de traditionele kerken, maar niet zozeer voor christelijk geloof in bredere zin. De symboliek blijft religieus, bijvoorbeeld in de rituelen bij therapie of consult (wierook en kaarsen branden, handen opleggen), in de beelden voor de goddelijke energie (chakra's, qi, reiki) en de hogere hulpverleners (vooral engelen), in het tijdstip van de beurzen, namelijk de zondag. Van de paramarkt gaat weinig cultuurkritiek uit; ze is eerder maatschappijbevestigend. In dit opzicht sluit de paramarkt enigszins aan bij de laatste vorm van New Age die Aupers vermeldt.

Het *westerse* karakter van New Age met zijn gnostische epistemologie, gemoderniseerd door een fascinatie voor heilige teksten uit exotische religies en voor speculatieve natuurwetenschap, is weinig prominent op de paramarkt. Behandelaars en rituelen zijn vooral praktisch en bezwerend, minder literair en verklarend. Uit exotische godsdiensten zijn niet zozeer teksten als wel voorwerpen (amuletten, wierook, beeldjes) en praktijken (reiki, diksha) beschikbaar voor gebruik, met een zekere voorkeur voor tribale religies.

Het punt van de *volkscultuur* is op de paramarkt krachtiger herkenbaar dan bij New Age. De doelgroepen zijn kennelijk verschillend. Ik trof op de paranormale beurzen immers voornamelijk jonge vrouwen uit de (onderste helft van) de arbeidersklasse aan, terwijl de aanbieders en deelnemers van New Age meer uit vrouwen van boven de 45 jaar uit de (lagere) middenklasse bestaan. Metingen zullen mijn indruk moeten bevestigen, maar organisatoren erkennen dit onderscheid: "Arbeidersvrouwen gaan naar de parabeurzen, middenklasse-vrouwen bezoeken het regionale Spiritueel Café of nemen deel aan cursussen". De eerste groep bladert in het maandblad *ParaVisie* (prijs € 4,75) om te zien of er een medium in de buurt woont dat gezondheids- of relatieproblemen kan oplossen, de andere groep leest het maandblad *Happinez* (€ 5,60) om een spirituele cursus bij een interessante leraar te zoeken. Het is moeilijker om een sociale situering van de aanbieders op de paramarkt vast te stellen; het lijkt erop dat een deel van hen uit de lagere middenklasse komt, terwijl een ander deel tot de arbeidersklasse behoort.

De vraag is nu, in hoeverre de werkwijze op de paramarkt en vooral het segment van de beurzen en mediums *esoterisch* genoemd kan worden. We zagen al dat er op de paramarkt minder wordt geloofd in één alomvattende, levende natuur (zoals bij esoterie), maar juist in een bovennatuurlijke werke-

lijkheid, meestal opgevat als goddelijk, tegenover onze wereld. Wel kan er, zoals bij de esoterie, energie of inzicht afgedwongen worden van die hogere werkelijkheid, door een beroep op helpende wezens (engelen) of krachten. Evenals bij esoterie is er sprake van geheime kennis (gnosis, tarot), bijzondere boodschappen (channeling, vooral via engelen) en materiële hulpmiddelen (kaarsen, stenen, veren, amuletten), onder andere ten behoeve van tegelijk psychische en lichamelijke genezing (healing).

Door de indringende presentatie van symbolen en mediums is deze markt evenmin erg *gesecculariseerd*, ook al is ze tamelijk commercieel. De secularisatie is eigenlijk het best merkbaar bij de therapeuten die een beroep doen op wetenschappelijkheid, terwijl de mediums vaak psychologiseren. Door deze ontwikkeling past de paramarkt wel enigszins in het beeld van de *commercialisering* van New Age dat Possamai en Aupers signaleerden. Er is zeker sprake van enige marktwerking ten behoeve van de blijvende afzet, zij het op beperkte schaal. Maar innovatie is nauwelijks zichtbaar. Eigenlijk zijn veel presentaties op de beurzen erg traditioneel, en is het aangeboden privé-gesprek of consult een wereldwijde en eeuwenoude praktijk. Kortom, secularisatie en commercie zijn slechts op bescheiden schaal aanwijsbaar.

In het jongste secularisatie-rapport van het Sociaal-Cultureel Planbureau, *Godsdienstige veranderingen in Nederland*, lijkt een hoofdstuk over de paracultuur enige bevestiging te bieden van de bovenstaande karakterisering van de paramarkt (Becker & De Hart 2006, hoofdstuk 5). De auteurs tonen zich aanvankelijk verrast dat niet minder dan 21% van de Nederlandse bevolking zich 'buitenkerkelijk én religieus' noemt (Becker & De Hart 2006, 13). Deze omvangrijke groep gelooft dan vooral in wonderen, amuletten, waarzeggers, gebedsgenezers en astrologie (18). "De religieus gestemde buitenkerkelijke is een 'levensbeschouwelijke omnivoor'" (19). "De bekendheid ermee is gegroeid, evenals de acceptatie, zonder dat er nu sprake was van een massale bijval, laat staan van een inplanting in het dagelijkse leefpatroon" (90). Waarzeggerij, gebedsgenezing, healing, astrologie en het geloof in amuletten of talismannen worden beoefend buiten de kerncultuur van meer gangbare (christelijke) denkbeelden en praktijken. "Ze zijn steeds weer gerekend tot de sfeer van het klassieke bijgeloof, de folklore, het kermisvermaak, de magie, het paganisme of het volksgeloof, maar behoren sinds de jaren zestig en vooral sinds de opkomst van de new-agestroming (vanaf de jaren tachtig) tot het gestegen cultuurgoed dat ook onder de culturele elites salonfähig is geworden en worden in een breed aanbod van lectuur en cursussen als onderdelen van een spirituele revolutie voorgesteld" (81). "Voorshands lijkt de ontkerkelijking en afbrokkeling van de christelijke traditie in ons land vooral geleid te hebben tot een sterke toename van het aantal zoekers in spiritueel opzicht" (91).

Na de vergelijking van de paramarkt met de acht kenmerken van New Age en de situering uit het SCP-rapport moeten we concluderen dat de paramarkt maar gedeeltelijk onder New Age te scharen valt. Samengevat geldt voor de paramarkt in vergelijking met New Age:

- de boodschap betreft niet zozeer spirituele groei, maar eerder onmiddellijk lichamelijk en geestelijk herstel
- het wereldbeeld is niet zozeer holistisch, maar dualistisch; het mensbeeld is bij beide holistisch
- het milieu is meer een client cult dan een audience cult
- er is geen sprake van algehele cultuurkritiek, wel van een alternatief ten opzichte van reguliere geneeskunde en van kerken als instituties
- de kennis is niet zozeer gnostisch-literair, maar praktisch-ritueel, met een voorkeur voor hulpmiddelen uit tribale religies
- het aspect van volkscultuur is krachtiger dan in New Age
- de esoterische werkwijze is grotendeels aanwezig
- de praktische vormen zijn weinig geseculariseerd.

Het is niet duidelijk of deze gedeeltelijke overeenkomsten en opmerkelijke verschillen tussen New Age en paramarkt wijzen op een mogelijke scheiding dan wel een toenadering van beide. Om scherper zicht te krijgen op deze verhouding van New Age en paramarkt wil ik ingaan op twee suggesties uit de SCP-analyse, namelijk de invloed van de recente historische ontwikkeling van beide stromingen, en hun verband met volksgeloof.

4. De paramarkt als laat-modern volksgeloof

Het systeem van aanbieden van paranormale hulp via beurzen is tamelijk nieuw in Nederland. De beurzen waren vanaf 1985, met een veel kleiner aantal, vooral opgezet om klanten te werven voor New Age-activiteiten, namelijk voor cursussen en therapieën, verder voor natuurvoeding en geneeskrachtige middelen, en ten slotte voor boeken, tijdschriften en muziek. Vooral de organisatie rond het tijdschrift *Onkruid* was hierin actief. Tegelijk ging er een initiatief uit van een groep rond *Paravisie*, die vooral paranormale activiteiten onder de aandacht van een groter publiek wilde brengen (Brands 2000, 24-27). Zo functioneerden er begin jaren negentig twee circuits, ieder met een eigen publiek.

Het aantal paranormale beurzen nam na die tijd langzaam toe, dat van de New Age-activiteiten niet. Regionale New Age-beurzen werden zelfs geleidelijk overgenomen door de paramarkt. Daarmee veranderde hun publiek. Aldus vond een soort inlijving of toe-eigening plaats van de beurzen.

Nu bestaat er in Nederland sinds onheuglijke tijden een flink circuit van helderzienden en bijzondere genezers, ook in sterk christelijke omgevingen

(Ankarloo & Clark 1999-2000; Frijhoff 2002). De bewuste helderzienden deelden vroeger meestal het algemeen heersende christelijke wereldbeeld, maar beriepen zich daarbinnen op bijzondere bijstand van God of een heilige. In de meeste gevallen ging het om plaatselijk bekende personen, die hun klanten bereikten via mondelinge reclame.

Het betreft hier een categorie activiteiten die tot voor kort werd samengevat als bijgeloof, samen met het geloof in voortekenen, met pendelen, vertrouwen op hoefijzers en klavertjes-vier, en het bezoek aan alternatieve genezers (Nissen 2000, 233-236; Becker, De Hart & Mens 1997, 26-28 en hoofdstuk 6). Een meer neutrale aanduiding hiervoor is het begrip 'volksreligie' (in het Engels 'popular religion') of 'religieuze volkscultuur' in brede zin (zie paragraaf 1). Peter Nissen definieert religieuze volkscultuur als volgt. "Daarmee wordt dan bedoeld het geheel van collectieve opvattingen en voorstellingen en daaruit voortvloeiende handelingen en uitdrukkingvormen die verband houden met de perceptie van de sacrale of numineuze dimensie van de werkelijkheid. ... Volksreligiositeit is – om het anders te zeggen – de religiositeit van 'de brede lagen (dus van de meerderheid) van de bevolking'" (Nissen 2000, 237). Deze aanduiding heeft echter in de volkskunde en de godsdienstwetenschap over het algemeen de betekenis gekregen van niet-officiële religie, het geloof en de religieuze praktijken van de meerderheid of specifieke groepen van de bevolking tegenover die van de (religieuze) elite (Rooijackers & Van der Zee 1986; Vrijhoff & Waardenburg 1979; Nissen 2000, 241-242). Sharot omschrijft deze categorie wereldwijd als "leken, boeren, massa's" (Sharot 2001, 14-15). Het gaat mij echter specifiek om de religiositeit van de onderste bevolkingsklasse in het moderne Westen. Deze religiositeit kan in het Engels worden aangeduid met 'folk religion', en ik herneem er de Nederlandse term 'volksgeloof' voor.

In deze betekenis zijn er overeenkomsten in volksgeloof over de gehele wereld – zoals bij doorgangsriten of bedevaarten – namelijk (Sharot 2001, 242-255; Nissen 2000, 270-281):

- nastreven van directe oplossingen voor gezondheids- of relatieproblemen door een beroep op speciale krachten, kortom een soort magie of wonder-verwachting
- beroep op niet-officiële specialisten of praktijken (rituelen, voorwerpen)
- nadruk op lichamelijkeheid, drama en emotie
- een romantische opvatting over de natuur
- contact zoeken met overledenen of helpende geesten
- toe-eigening van tradities of praktijken.

Ik ga nu na in hoeverre bovengenoemde zes elementen herkenbaar zijn op de paramarkt.

In de ondertitel van de beurzen in Venray komt de gezondheid al naar voren. Op de concrete beurzen zagen we dat veel bezoekers direct persoonlijke noden wilden lenigen door aankoop van min of meer magische hulpmiddelen of door consultatie van een medium. Deze werkwijze kan ook esoterisch genoemd worden volgens de criteria van Hanegraaff (zie paragraaf 1). De aanwezige behandelaars zijn vaak zelfbenoemde specialisten, die in de officiële geneeskunde of kerk niet erkend worden. Zij bedienen zich van tarotkaarten, beelden of engelenboekjes. De lichamelijkeheid is het meest merkbaar in de therapieën, terwijl drama en emotie vooral aanwezig zijn bij de lezingen en consulten. Het romantische natuurbeeld is zichtbaar in de felgekleurde hulpmiddelen uit allerlei religieuze tradities (stenen, wierook, amuletten), die een positieve, beïnvloedbare kosmos voorstellen; de romantische muziek met natuurgeluiden versterkt deze voorstelling. Veel bezoekers zoeken via de mediums contact met overledenen of helpende instanties.

In het tegenwoordige Nederland ziet het er naar uit dat het circuit van behandelaars en mediums de New Age-beurzen als een bruikbaar vehikel voor klantenwerving heeft ontdekt en zich heeft toegeëigend. Een gevolg hiervan is, dat de paramarkt nauwelijks een anti-christelijk karakter heeft; op parabeurzen in Noord-Brabant en Limburg worden noveenkaarsen verkocht, en een paar mediums bedienden zich van een Mariabeeld. Wel wordt het aanbod als alternatief ten opzichte van de instituties, de kerken opgevat. Hiermee past het in de bovengenoemde betekenis van volksgeloof. Het meest opmerkelijk is dat de mediums zich de traditie van New Age gedeeltelijk hebben toegeëigend, bijvoorbeeld de idee van reïncarnatie en hulpmiddelen zoals boeddhabeeldjes of indiaanse amuletten. Zodoende bestaat er op de paramarkt een onmiskenbare voorkeur voor *exotische hulpmiddelen en methoden*: boeddhabeeldjes, dromenvangers, reiki en chakra's. Dit wereldbeeld is diffuus, open, tolerant naar de klant. Door het exotische werkt het inderdaad *resacraliserend* of *herbetoverend*; de grote hoeveelheid kleuren, geuren, symbolen en rituelen maakt op bezoekers onvermijdelijk indruk. Bij nader toezien is de genoemde toe-eigening wel begrijpelijk, want de magische werkwijze van het volksgeloof en de esoterische van New Age functioneren beide in het kader van een holistisch mensbeeld.

De verschuiving van de lokale mediums naar de paramarkt getuigt ook van een zekere professionalisering, die Brands al vaststelde. Er bestaan zoals gezegd beroepsgroepen, landelijke diploma's enzovoort. Ik beschik over onvoldoende materiaal om de bezwaren van Jacques Janssen en anderen tegen onprofessionele healingpraktijken op de paramarkt te kunnen beoordelen. Van een commercialisering is maar in beperkte mate sprake, misschien vanwege de bescheiden draagkracht van de doelgroep. De tarieven van de beurzen bevestigen dit, evenals de woorden van een behandelaar:

“Van zo’n beurs word je financieel niets wijzer; je doet het alleen voor je naamsbekendheid”. Brands noteerde bovendien veelvuldige uitingen van idealisme; behandelaars zeggen dat ze vooral mensen in nood willen helpen (Brands 2000, 37-42, 52). De antropologe zag het aspect van religie geheel over het hoofd en kon zich daarom alleen verbazen over dit idealisme.

Nu kunnen deze ontwikkelingen op de paramarkt begrepen worden als onderdeel van de *popularisering* van religie in het laat- of postmoderne Westen. Sharot en Possamai stellen vast dat grote bevolkingsgroepen met hun “hyper-consumptie” ook de religie als het ware naar hun hand zetten en oppervlakkig maken (Sharot 2001, 256 e.v.; Possamai 2005, 49 e.v.). We zouden, in een derde betekenis van populair (zie paragraaf 1), kunnen spreken van vulgarisering. Mensen zoeken in religie eerder zelfversterking (“self-empowerment”) dan verlichting, ze willen zich er zelfs mee vermaken. Deze laatste aspecten zijn op de parabeurzen wel zichtbaar. Het gehele verschijnsel van de paramarkt kan als een bevestiging van de popularisering, in de zin van vulgarisering, van de religie worden opgevat. In dit brede kader van popularisering verwachten Possamai, Partridge en Aupers dat de combinatie van zelf-versterking en entertainment vooral vormen van internetreligie in de hand zal werken: virtuele religieuze genootschappen, of netwerken van religieus getinte computerspellen (Possamai 2005, 85-104; Aupers 2004, 97-134; Partridge 2004, 57-58). Hiervan is vrijwel niets merkbaar op de paramarkt. De beursbezoekers komen juist om persoonlijk met een medium of therapeut kennis te maken, om betrouwbaarheid te peilen, en dat gaat niet via internet. Veel leden van de doelgroep zijn wellicht niet vaardig op internet. De popularisering gaat eerder in de richting van exotisme.

Conclusie

De actuele verschijningswijze van de paranormale beurzen in Venray en elders in Nederland, met het bijbehorende circuit, is nog maar oppervlakkig onderzocht. De eerste indrukken uit bezoeken, gesprekken en tekstanalyse geven aanleiding tot de conclusie dat er sprake is van een zekere transformatie.

Omstreeks 1990 hebben aanbieders uit het gebied van de paranormale activiteiten het middel van de regionale beurzen geleidelijk overgenomen van de New Age-ondernemers. De beurzen kregen een meer lokaal karakter en een andere doelgroep, namelijk (de onderste helft) van de arbeidersklasse. Maar ze behielden ten dele de positieve levensbeschouwing van New Age, namelijk het holistische mensbeeld, het beroep op goddelijke energieën, het toegankelijke milieu, het alternatieve karakter, en de esoterische werkwijze. Alleen lijkt het wereldbeeld van de paramarkt minder holistisch, eerder vaag-

christelijk, namelijk met een tamelijk dualistisch beeld van een hogere werkelijkheid waar het goddelijke verblijft, tegenover deze wereld. De nadruk ligt bij de beurzen niet, zoals bij New Age, op spirituele groei, maar op de diensten van mediums en behandelaars, namelijk contacten leggen met overledenen, toekomst voorspellen, of hulp inroepen van hogere krachten voor een betere gezondheid. Deze wonderverwachting behoort vanouds tot het volksgeloof, dat eveneens een esoterische en zelfs magische werkwijze kent. Door haar kleurige en exotische presentatie werkt de paramarkt eerder herbetoverend en is ze in dit opzicht weinig gesecculariseerd.

De overeenkomsten tussen de paramarkt en New Age zitten vooral in het holistische mensbeeld, de esoterische werkwijze, de exotische en licht commerciële presentatie, en de diffuse organisatie. Op het gebied van de organisatie is de paramarkt meer een 'client cult', terwijl New Age eerder een 'audience cult' is. Alles bijeen waren er voldoende aanknopingspunten voor de bovengenoemde transformatie. Maar deze is heterogeen en onvoorspelbaar.

Wel kan de ontwikkeling van de paramarkt worden opgevat als onderdeel van de popularisering van religie. Dit niet zozeer in de eerste, algemene betekenis van groeiende bekendheid van en deelname aan New Age door brede lagen van de bevolking (vgl. Hanegraaff), en evenmin speciaal in de tweede betekenis van een voortgaande aanpassing aan de religieuze cultuur van de gewone bevolking (vgl. Partridge), maar uitgesproken in de derde betekenis van vulgarisering (vgl. Possamai, Sharot). We zagen specifiek dat de arbeidersklasse zich op de paramarkt bedient van elementen van New Age. Hierbij is sprake van een zekere herbetovering. In grote lijnen bevestigt de paramarkt ook de these van de 'spirituele revolutie' (Heelas & Woodhead), namelijk de groei van het holistische milieu (of New Age), maar ze vormt er wel een zijstroom van die sterker is gericht op direct, wonderlijke en objectief meetbaar herstel met behulp van gene zijde. Het SCP-rapport van 2006 laat zien hoe omvangrijk het geloof in dit soort onderwerpen (zowel van New Age als paramarkt) is: het komt bij bijna een kwart van de Nederlandse bevolking voor!

Het is de moeite waard om de paramarkt nader te onderzoeken, niet alleen in Venray, maar ter vergelijking ook in niet-katholieke en in geurbaniseerde omgevingen. Bovendien is het interessant om vergelijkingen te maken met de paramarkt in andere Westerse landen: volgt onze paramarkt een algemene trend?

Literatuur

Ankarloo, B. & S. Clark (1999-2000),
Witchcraft and magic in Europe (6 volumes), London: Athlone.

- Aupers, S. (2004),
In de ban van moderniteit. De sacralisering van het zelf en computertechnologie, Amsterdam: Aksant.
- Aupers, S. (2005),
 "We are all gods". New Age in the Netherlands 1960-2000', in E. Sengers (ed.), *The Dutch and their Gods*, Hilversum: Verloren, 181-201.
- Aupers, S. & A. van Otterloo (2000),
New Age. Een godsdiensthistorische en sociologische benadering, Kampen: Kok.
- Becker, J.W. & J. de Hart (2006),
Godsdienstige veranderingen in Nederland, Den Haag: SCP.
- Becker, J.W., J. de Hart, & J. Mens (1997),
Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland, Rijswijk: SCP.
- Brands, M. (2000),
New Age op de markt. Commercialisering en professionalisering op paranormale en gezondheidsbeurzen, Amsterdam (Masterscriptie UvA).
- Bruce, S. (2002),
God is Dead. Secularization in the West, Oxford: Blackwell.
- Dekker, T., Roodenburg, H. & Rooijackers, G. (red.) (2000),
Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie, Nijmegen: Sun.
- Chryssides, G.D. (1999),
Exploring New Religions, Londen: Continuum.
- Frijhoff, W. (2002),
Embodied belief: ten essays on religious culture in Dutch history, Hilversum: Verloren.
- Frisk, L. (2003),
 New Age participants in Sweden: background, beliefs, engagement and "conversion", in: M. Rothstein & R. Kranenborg, *New Religions in a Post-modern World*, Aarhus: Aarhus University Press, 241-256.
- Geertz, C. (1973),
 Religion as a cultural system, in: *The Interpretation of Cultures*, New York: Basic Books, 87-125.
- Hanegraaff, W.J. (1996),
New Age Religion and Western Culture. Esotericism in the Mirror of Secular Thought, Leiden: Brill.
- Heelas, P. & L. Woodhead (2005),
The Spiritual Revolution. Why religion is giving way to spirituality, Oxford: Blackwell.
- Janssen, J. (1999),
 Stenen voor brood. Kritische kanttekeningen bij Jomanda's healing service, in: J. Pieper, P. Post & R. van Uden (red.), *Pelgrimage in beweging*, Baarn: Gooi & Sticht, 73-85.

- Kemp, D. (2004),
New Age – A Guide. Alternative Spiritualities from Aquarian Conspiracy to Next Age, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Kennedy, J.C. (2005),
 Recent Dutch religious history and the limits of secularization, in: E. Sengers (ed.), *The Dutch and their Gods*, Hilversum: Verloren, 27-42.
- Nissen, P. (2000),
 Percepties van sacraliteit. Over religieuze volkscultuur, in: T. Dekker, H. Roodenburg, & G. Rooijackers (red.), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie*, Nijmegen: SUN, 231-281.
- Partridge, C. (2004),
 Alternative spiritualities, new religions, and the reenchantment of the West, in: J.R. Lewis (ed.), *The Oxford Handbook of New Religious Movements*, Oxford: Oxford University Press, 39-50.
- Possamai, A. (2005),
Religion and Popular Culture. A Hyper-Real Testament, Bruxelles: Lang.
- Rooijackers, G. & T. van der Zee (red.) (1986),
Religieuze volkscultuur. De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk, Nijmegen: SUN.
- Sengers, E. (ed.) (2005),
The Dutch and their gods. Secularization and transformation of religion in the Netherlands since 1950, Hilversum: Verloren.
- Sharot, S. (2001),
A Comparative Sociology of World Religions. Virtuosos, Priests, and Popular Religion, New York: New York University Press.
- Stark, R. en W. Bainbridge (1979),
 'Of churches, sects, and cults', in: *Journal for the Scientific Study of Religion* 18, 117-131.
- Sutcliffe, S. (2003),
Children of the New Age: a History of Spiritual Practices, London: Routledge.
- Venray in cijfers 2005 (2005),
 Venray: Gemeente Venray.
- Vervaeke, E. (1997),
Het verschijnsel Jomanda, Amsterdam: Babylon.
- Volksuniversiteit Venray cursusprogramma 2004-2005 (2004),
 Venray: VU.
- Vrijhoff, P.H. & J. Waardenburg (eds.) (1979),
Official and Popular Religion, Den Haag: Mouton.